

Ihesa zilegi balitz: Xabier Lete eta trantsizioko poetikak

Alexander Gurrutxaga Muxika

UPV/EHUko Hizkuntzaren eta Literaturaren Didaktika
Saileko irakaslea

Tengo que salir de esto, tengo que salir de aquí.
Yoyes (1979)

Euskaldunon irudimen kolektiboan iltzatuta geratu diren Xabier Leteren (1944-2010) esapide askoren artean, Mikel Laboak musikatu zuen hura izan liteke adierazgarrietako bat.¹ Esklamazio bat zen, *desideratum* bat: «ihes betea zilegi balitz». Aldarriak baiez-tapena zeraman berarekin: ez dago ihes egiterik. Leteren 1981eko *Urrats desbideratuak* liburuan dago poema, eta aro historiko jakin bateko bizipen pertsonal nahiz kolektibo gordinen isla poetikotzat irakur daiteke.

Hurrengo lerroetan, ihes egiteko nahi eta ezin hartaz hitz egingo dugu, iheserako beharra eragiten zuen egoera sozio-politikoaz, ihes egin nahi lukeenaren etsipenaz, eta etsipen horren irudikapen poetikoaz.

Lehendabizi, Hego Euskal Herrian eta Espainian trantsizio deitu ohi denaren (1975-1982) garaiko zenbait gertaera eta jokabide hartuko ditugu gogoan, hala Xabier Leteren ibilbidea markatu zutenak nola dimentsio sozial zabala hartu zutenak. Gero, eremu poetikora egingo dugu jauzi, eta,

horretarako, Leteren *Urrats desbideratuak* liburua hartuko dugu erreferentzia nagusi gisa.

Ikonoen gailurra...

1965ean hasi zen Xabier Lete plaza publikoan lekua hartzen. Hogei urteko gaztea zen, eta, indartsu, lau enborri atera zizkien ezpalak.

Batetik, antzerki munduan ibili zen, gidoilari eta antzezle, Oiartzungo Lartaun eta Intxixu taldeetan nagusiki –Eugenio Arozena, Adolfo Leibar eta abarrekin–, baina baita Donostiako Jarraikoeekin ere. Talde haiek, besteak beste, Gabriel Arestiren *Justizia txistulari* (1965) eta Albert Camusen *Les justes* (1967) antzezlanak eskaini zituzten. Bestetik, 1965ean *Zeruko Argia*-n kolaboratzen hasi zen Lete, Iñaki Beobiderekirekin eta Ramon Saizarbitoriarekin partekatzen zuen *Gazte naiz* atalean.

Hasiera hartan antzerkian eta prentsan oso aktiboa izan bazen ere, jakina denez, beste bi esparrutan finkatuko zen Lete berehala: poesian eta kantagintzan. 1965ean eta 1966an Agora elkarteak antolatzen zuen Gipuzkoa Sarira poemak aurkeztu zituen, eta, saria irabazi ondoren, lehen liburua argitaratu ahal izan zuen 1968an: *Egunetik egunera orduen gurpilean*. 1974an etorri zen bigarren poemategia. Kantagintzari dagokionez, berriz, antzeko prozesua izan zuen. Badakigu lehen kantuak osatzen 60ko hamarkadaren erdi aldera hasi zela, eta 1966an abestu zuen lehenbiziko aldiz oholtza gainetik, Ez Dok Amairuren jaialdi baten testuinguruan. 1968an kaleratu zuen lehen disko txikia, eta, hurrengo hamar urteetan, beste hainbat disko argitaratu zituen.

Lan esparru horiei guztiei esker, suziriak zerura abiada bizian nola, hala igo zen Leteren sona euskal kulturgingintzan. Hamahiru urtez, haren figura hazi eta hazi egin zen. Itzal handiko artista bilakatu zen, eta hartzaileek ezaugarri bereziko sortzailatzat hartu zuten. Berehala nabarmendu zen kantarien artean poeta gisa: «euskal kantaren poeta

handia», deitu zion Manuel Domínguezek 1975ean *Ozono* aldizkarian (González Lucinik jaso, 2006: 276); Bernardo Atxagak (1996: 12-13), berriz, haren letrek sortu zioten lilura aipatu izan du. Adierazpide poetiko horrek, kontzertuetan baliatzen zuen erretorikak eta oro har zuen ahozkotasan eraginkorrek Leteren figura aski markatua izatea eragin zuten. Gainera, ikur hori desberdin bihurtzen zuen elementu nabarmena zen diziplinartekotasuna. Esan bezala, poesiaz eta kantagintzaz gain, antzerkia eta prentsa ere ibiliak zituen. Diziplinartekotasun horren argitan uler daiteke Koldo Izagirreraren sintesia (2017: 301): Lete izan zen «gure kultura modernitatean sartuko zuen belaunaldiko ikur osatuena 1960-1970etan».

Adierazpide poetikoak,
kontzertuetan baliatzen
zuen erretorikak eta oro
har zuen ahozkotasan
eraginkorrek Leteren
figura aski markatua
izatea eragin zuten

Hamahiru urte, esan dugu, 1965etik 1978ra doazenak. Hamahiru urte, zeinetan ekoizpen kultural oparo bezain eragin handikoa osatu zuen Letek –eta beste batzuek, jakina–. Hamahiru urte giltzarri, euskal kulturgintzaren berpizkundea gorpuztu zutenak.

Eta, orduan, 1978an, arrakala handi bat azaleratu zen bai Leterengan, baita beste sortzaile askorengan ere.

...eta gainbehera

Franco hil eta hurrengo urteak txanpiñoien aro (Larrinaga 2016) gisa izendatu izan dira euskal musikagintzaren arloan. Izan ere, goizetik gauera, kantari ugari azaldu zen oholtzan, gitarra batekin armatu eta lema errazak kantu sinpleen bidez eskaintzen. Aldi hartan, jaialdien ezaugarriak aldatuz joan ziren. Entzuleria beroa zen orain, parte hartzen zuen, oihu egiten zuen, banderak astindu... Ohikoa bihurtu zen kantatzen hasterako aldarriak entzutea, eta, batzuetan, baita

kantariak euren lanean ari zirenean ere. Honela laburbildu du Jon Eskisabelek kantaldi haietako giroa, Badok atarian:

Kantariak bihurtu ziren esperantza eta amets guztien bozera-
maile, politikarien orde. Eta herriak jarraitu zien. 'Jaialdiak'
ugaritu egin ziren, batez ere Gipuzkoan eta Bizkaian, herrietako
frontoiak eta plazak milaka lagunez eta ikurrinez betetzen hasi
ziren, eta ordura arteko kantu jaialdietan ezagutzen ez zen osagai
berri bat agertu zen: entzuleen parte-hartzea. Emozioa, herria-
ren ilusioekiko lotura eta bultzatzen ari diren aldaketetan parte
izateko sentimendua azaleratuko dituzte kantaldiok. (Aurtene-
txek jaso, 2013: 335)

Jaialdi haiek giro politikoak blaitzen zituen. Joxanton Ar-
tzek azaldu zuen bezala, hitzarmen inplizitu moduko bat ze-
goen kantarien eta publikoaren artean, eta jendea ikurrinak
ikustera eta «Gora Euskadi askatuta» bezalakoak oihukatzen
joaten zen kantaldietara (Oronozek jaso, 2000: 75). Egoera
hori jasan ezinik, Letek oholztatik jaistea erabaki zuen. Ez
zuen diskorik argitaratuko 1991 arte. Kantagintza utzi zuen
unea deskribatzeko Letek erabili zuen esaldi ezagunak ikono
haien nekearen neurria ematen du: «Aguanta zaitzatela zeuen
ama santisimak!» (2006: 182). Eta ez zen izan, inork pentsa
lezakeen bezala, kantariak ideia haiekin bat ez zetozelako,
egon baitzitezkeen ados, baizik artistaren autonomia kolokan
zegoelako. Sistema politikoak sistema kulturala zamatzen
hainbeste, ezen, bigarrenaren autonomia kolokan geratuta,
sortzaile askok erabaki zuten lokarria etetea.

Letek bezala, Antton Valverde eta Lourdes Iriondok ere
oholtza utzi zuten. Lehenak, tarte baterako –1986an kaleratu
zuen *Urte-giroak ene begian* diskoa–; bigarrenak, Hernaniko
Galarreta frontoian eskainitako jaialdi baten ondoren, betiko.
Mikel Laboa ere oholztatik jaitsi zen denboraldi batez. «1978.
urterako –dio Gontzal Agotek, Badok atariko testuan– Laboa
nekatuta sentitu zen, eta, garai hartako beste abeslari askoren
moduan, etenaldia egitea erabaki zuen. 1984. urte arte irau-
n zuen atsedendia». Itzulerarekin, *lekeitioen* munduan mur-
gildu zen; Iñaki Salvador bidelagun harturik, jazz eraginak

eta bestelakoak egin zituen bere, hala nola ikusten den 6 diskoan (1985). Benito Lertxundik erromantizismoaren bi-deetan sakondu zuen, paisaia ebokatueta eta antzinako garaietara eginez –*Altabizkarko kantua* edo *Orreaga* bezalako kantuak dira adibide (1981)–. Maite Idirin, *Ahizpatasuna* (1979) diskoaren ondoren, lirika kultuan murgildu zen, eta ez zuen diskorik kaleratu 1988 arte; *Euskal kamerata* etorri zen orduan, Aita Donostiaren eta Jesus Guridiren piezekin osatua nagusiki.

Hori guztia, eta gehitu litezke izen gehiago ere, kantagintza-ren alorrean. Poesiaren esparruan, berriz, Ez Dok Amairuko beste bi poeta ezagunek, Joxanton Artzek eta Jose Angel Irigarayk, zortzina urte pasa zituzten libururik argitara eman gabe. *Bide bazterrean hi eta ni kantari* (1979) liburuak Artzeren lehen aroa itxi zuen (Ornoz 2012), eta *Ortzia lorez, lurra izarrez* (1987) hizkera berrietarako urratsa izan zen. Beste horrenbeste esan liteke Irigarayren kasuan: *Kondairaren ihauterian* (1978) liburuari *Bizi minaren olerkian* (1986) jarraitu zitzaion. Bi poeten kasuan, hizkera liriko berrituen bilaketa nabari da trantsizioko geldialdiaren ondoren.

Errepasoa oso azaletik egin badugu ere, nahikoa izan daiteke iradokitzeke zer-nolako gainbehera eta transformazioa espermentatu zituzten, diktadorea hil eta hurrengo urteetan, haren azken bizi urteetan euskal kulturgintza erdigunean zeuden ikonoek. 1975 arte euskal gizarte «hutsetik esperantzara» igaro baldin bazen –Joan Mari Irigoien lehen liburuaren izena dut gogoan–, trantsizioko urteetan abiadura berean edo azkarrago erori zen itxaropenetik desengainura.

Gainbehera hori Espainian ere bizi izan zuten, eta lotua egon zen bizitako konbultsio politiko eta sozialari. Ez luza-tzearen, aipa dezagun soilik José Antonio Labordeta Aragoiko kantari eta poetaren kasua –zeinak, dakigunez, behin bederen eman zuen jaialdi bat, Nafarroan, La Bullonerarekin eta Valverde eta Leterekin–. Bada, txanpiñoien aroz ari zela, Labordetaren musikari izandako Iñaki Fernándezek adierazi zuen ez zela hura «akorde sotilentzako unea» (Carbonellek

jaso, 2012: 224). Eta, Labordetak berak, euskal kantari nagusien ildo bertsutik joz, honako balorazioa eskaini zion 1977an Fernando Baetari: «Denon onerako, kantaldiak ez du gehiago izan behar masarentzako ekitaldi politikoa soilik, eta bestelako ekitaldiei utzi behar die zirkunstantziek eman zioten protagonismoa» (Carbonellek jasoa, *ibid.*: 225).

Gauzak horrela, esan daiteke artista haiek euren publikoari errebelatu zitzaizkiola. Leteren kasuan, baina, elementu bat gehitu zitzaion oholtzatik jaisteari. Kantari izateaz gain, poeta eta pentsalari ere bazela esan dugu, eta, gitarra jotzeari utzi arren, ez zen gertakizun zenbaiten aurrean isildu. Jon Sarasuak *Xabier Lete eta elkarbizitza* mahai-inguruan (Urnieta, 2015-03-23) iradoki zuen bezala, Lete intelektual bat izan zen, jakin baitzuen bere publikoarekiko deserosoa izaten.

Traizio baten anatomia

Beharbada, 1978tik 1983ra bitartean Letek hartutako zenbait erabaki posizio hartze etiko baten pauso klabe gisa uler daitezke. Gaia konplexua da eta azterketa sakonagoak merezi ditu, baina bihoaz ohar zenbait gogoetarako gonbidapen gisa.²

Lehen mugarrria, aipatu dugun bezala, kantaldietatik urruntzeak jarri zuen: publikoaren zati batek eskatzen zuenera makurtu nahi ez, eta, uko egin zion aukera horretara errenditzeari.

Beharbada, 1978tik
1983ra bitartean Letek
hartutako zenbait
erabaki posizio hartze
etiko baten pauso klabe
gisa uler daitezke

Bigarren mugimendu garrantzitsua *Muga* aldizkarian (1979-1986) kolaboratzen hastea izan zen.³ Izen euskaldunaren atzean, funtsean gaztelaniaz egindako aldizkari bat zegoen. Leteren kasuan, trantsizio garaikoak dira, guk dakigula, bere gaztelaniazko testu bakarrak: batzuk, *Garaia*-n atera zirenak, Franco hil eta berehala; *Muga*-n kale-ratuak beste batzuk, 1979 eta 1981 bitartean. Leteren artxibo

pertsonalak erakutsi digu ohitura zuela gogoeta testuak, testu filosofikoak, euskaraz nahiz gaztelaniaz idazteko; alabaina, orduan soilik egin zuen bidea mota horretako saiakera testuak gaztelaniaz plazaratzeko.

Muga aldizkariko sinadura nagusiak EAJren lerro liberalari atxikiak ziren. Eugenio Ibarzabalek kontatu duenaren arabera (2016: 136), Xabier Arzalluzek proposatu zion eite historikoa izango zuen aldizkari bat martxan jartzea, 20ko hamarkadako *Hermes*-en izpirituari jarraipena emateko asmoz. Federiko Zabala hasi zen zuzendari gisa, eta Ibarzabal koordinazio lanetan. Baina, ziurrenik, eredu etiko eta politiko gisa, Koldo Mitxelenaren figura izan zen *Muga* gehien markatu zuena. Iritzi horretakoa da Idoia Estornes; haren ustez (2013: 421), Mitxelena eta bere kideak benetan saiatu ziren nazionalismoa aldatu eta eztabaidari ate bat zabaltzen. Beharbada, dio Estornesek, *Muga*-k ez zion EAJri etekinik ekarri, baina saiatu zen Euskal Herriari on egiten; mundu abertzaletik zetorren zenbait jenderen nekea azaleratu zuen, eta, bereziki, autokonplazentziarekiko kritikoa agertu zen.

Muga-ren inguruak eta Donostia aldean mugitzen zen EAJren ildo liberalak trantsizioan hartu zuten posizioak eztabaida zabalagoa behar du –are gehiago 80ko hamarkadako zatiketak eta EAren konfigurazioa aintzat hartzen baditugu–. Lete ez zen EAJkoa, baina Mitxelenarengan eta beste zenbaitengan sakoneko humanismo baten arrastoa aurkitu zuen. Jon Sarasuaren argudioari jarraituz, esan liteke Letek bere bideari eutsi ziola. 1978an Eugenio Ibarzabali esan zion bezala, Lete beti sentitu zen ideologikoki independentea.⁴

Testuinguru kultural, filosofiko eta politiko horretan sortu zen orduko ekintza intelektual azpimarragarrietako bat: *Aún estamos a tiempo* manifestua. Huraxe izan zen Leteren trantsizioko hirugarren mugarria. 1980ko maiatzaren 27an atera zen, eta azpтитuluak argi adierazten zuen sinatzaileen asmoa: «33en manifestua ETAren terrorismoaren aurka». Testua gaztelaniaz atera bazen ere, sinatzaile gehienak ziren inguru abertzale eta euskaltzalekoak –Martin Ugalde,

lekuonatarrak, Jose Maria Satrustegi, Aita Barandiaran, Jesus Altuna, etab.–, eta, beharbada, horrek karga intelektual are handiagoa eman zion keinuari. Xabier Letek ere sinatu zuen, eta, hala, argi geratu zen gaztetatik zekarren indarkeriaren aurkako jarrera. Lerro ideologiko batzuek traizio gisa esplikatu zuten posizio hartze hura, eta HBk herriaren etsai izendatu zuen poeta kantaria. 1980a zen; bi urte geroago, Miarritzeko bileraren ondoren, ETArek ildo politiko-militarra desegin zen. Joseba Zulaikaren hitzetan (2014: 265), Yoyes baino zenbait urte lehenago, milaka militante *traidore* bihurtu ziren gauetik goizera. Antropologoaren arabera, Judasen ebanjelioko dotrina apokrifoa bereganatu zuten: benetan maite banauzu, saldu nazazu.⁵

33en agiriaren edukiari dagokionez, 36ko gerraren eta frankismoaren ondorioz sorturiko bortxa egoera aipatuz hasten da, onartuz badagoela indarkeria mota bat kanpotik etortzen dena Euskal Herriaren gainera. Segidan, baina, bertakoa du aipagai, «hori baita, benetan, arimarik gabeko borrero, gaitzakeriaren estaltzaile zuri edo konplize koldar bihur gaitzakeen bakarra». ETArek bortxa anakronismo hutsa da agiriaren arabera, XIX. mendeko kriminalistak arduratu zituen, baina egun pedanteria hutsez justifikatzen dena. Bortxa horrek atzerapauso argia ekarriko luke, ekintza-errepresioa dinamikan oinarritua, zeinak euskal kulturaren iraupena kolokan jarriko lukeen.

Interesgarria da nola aipatzen duen testuak indarkeriaren erabilera termino patologikoetan. Izan ere, trantsizio garai-ko gertaera orokorrek norbanakoengan izandako ondorioez pentsatzeko aukera ematen du.

Bada jendea –dio testuak– etengabe erakusten dituen sorgortasun morala eta perbertsioa, baita moztasuna ere, eta ezaugarri horiek guztiek susmarazten digute, beharbada, plaga psikosozialen baten menpe eroriak direla.

Are urrunago doa dokumentua, eta drogen presentziak –alkoholak, bereziki– jendearen sentsibilitatean eta razionalitatean duen eragin kaltegarria aipatzen du. Era berean,

«zentzugabekeria olatu» batez mintzo da, lema burugabeetan gorpuzten den uhin batez:

Zenbait eslogan makabroren zakarkeria, ateraldia bailitzan, txalotu eta ospatu egiten da; eta beste hainbeste egiten da ekitaldi kolektiboen kariatara zabaltzen den erretolika iraingarriarekin. Ez dago behar bezalako erantzunik, dela gogogabeziaz edo ahultasunez, dela –eta hau are okerragoa da– beldurak eraginda.

Dokumentuaren oharrok esanguratsuak dira trantsizio garaiko presio soziala eta irakinaldia irudikatzeko, zeinetan Euskal Herriak «neurosi kolektibo» moduko bat bizi zuen, bortxazko *loop* etengabe batean preso, eslogan makabroen bidez zabaltzen zen «plaga psikosozialean». Har dezagun gogoan, 1977an ETAk eragin zituen 12 hildakotik, zifra 64ra igo zela 1978an. Eta hurrengo bi urteetan zenbakiak are gehiago egin zuen gora, 1980an 90eko langa pasatzeraino.

Leteri dagokionez, jakina da bortxaren eragin hori min handiz bizi izan zuela beti. Zenbait urte geroago, bereziki kolpatu zuen Imanol Larzabalen kasuak. *Abestitzak eta poema kantatuak* liburuaren hitzaurrean adierazi zuen bezala (2006: 23-24), «denok buruan dugun ilunabar batean Ordiziara hurbildu zen, eta han izenpetu zuen bere azkena; Imanolen izarra behin betirako itzali zen». Oro har, bortxaz eta beldurrez jositako egoera sozial eta politiko hura oso zaugarria gertatu zitzaion Leteri, are gehiago politika instituzionalean sartzeko erabakia hartu zuenean.

Esan liteke horixe izan zela trantsizioko Leteren laugarren mugimendu klabea: 1983an, Imanol Muruaren bitartekotzarekin, politika instituzionalean sartu zen Gipuzkoako Aldundian. Legealdia beteta, eta Muruak jarrai zezan nahi bazuen ere, Letek utzi egin zuen jardun politikoa.

Gainera, gaitza 1985ean hasi zitzaion manifestatzen, eta hamarkadaren amaieran lehen ospitalizazio larria pairatu zuen. Leteren inguruko pertsonak, gaitza gertutik ikusi eta tratatu zutenek barne, iradokitzen dute politikaren munduak kalte handia egin ziola, hala psikologikoki nola fisikoki. Esan

liteke, beraz, hamarkada horretako jarduera eta langintza publikoa gaitzarekin ordaindu zituela.

Are gehiago: beharbada, galdetu behar genuke zenbat aktibistarengan eta euskaltzalerengan utzi zituzten zauri pertsonalak trantsizioko bizipen soziopolitiko kolektiboek. Josu Chuecak idatzi zuen bezala (1999: 46), «Euskadin diktadura frankistaren aurka gehien borrokatu zuten esparru politikoek etsipenez dastatu zituzten trantsizioaren urrats berriak». Arrazoi zenbait markatzen zituen historiagileak; oroz gain, amnistia gauzatu zenean, onuradun nagusia frankismoa izan zela. Gehitu horri armada eta indar polizialak erabat libratu zirela gutxieneko berrikuspen batetik, eta nazioen eskubi-deak zikiratu zirela. Politika instituzionalaren esparruan ere, abertzaleek galtzaile rola jokatu behar izan zuten. Chuecaren hitzetan (*ibid.*: 51), euskal gizarteak aurrera egin behar izan zuen «krisi ekonomiko larriaren pean, Estatuko indarkeria legala edo zikinaren itzalpean, ETA hizkiak eramaten zituzten erakundeen estrategia gero eta ulertezinagoaren pean».

Egoera horretan, errealtate berriak utopiak irentsi ahala, eta 60 eta 70etako ametsak gainbehera etorri zirelarik, *desengainua* nagusitu zen (Gurrutxaga 2020a: 135-137) eta poesia sozialarena bezalako hizkera poetiko ameskoiek zentzua galdu zuten. Bilakabide historiko eta poetiko horren konstataziotzat hartu daiteke Bernardo Atxagaren *Etiopia* (1978), eta, ildo beretik, trantsizioko zirimola ilunaren gorpuzte poetiko gisa irakurri Xabier Leteren *Urrats desbideratuak* (1981).

Euskal Herria 1980: *lasciate ogni speranza*

1970eko hamarkadaren erditik aurrera, poesia sozialaren uharrak indar gutxi zekarren. Guztiz ilustratzailea da, zentzu horretan, Josu Landak Jokin Apalategiren *Burnitik* (1979) liburuari egin zion kritika. Ideiak albo batera utzita, ildo poetikoari buruzko ohar interesgarri bezain zorrotza egin zuen Landak: izan ere, oro har, «*Harri eta Herri*-ren poetikari eusteari anakroniko eta ezinezkoa» iritzi zion.

Leteren kasuan, kritikak *Urrats desbideratuak* poesia sozialaren esparruan sartu izan badu ere, beharrezkoa da markatzea liburu hori ez dela dagoeneko aurreko hamarkadetako poesia sozialaren enuntziazioan mugitzen. Esperimentalismo-tik eta ironia zaurgarritik urrundu zen poeta, eta «gaztaro-ko garraztasuna, ironia nahiz umorismo bufoiaren erabilera baztertu zituen» (Otaegi 2011: 31). Maider Etxanizek (2011: 82), Maribel Sanchezen irakurketa (1993) jarraituz batez ere, liburuak markatzen duen biraketa poetikoa seinalatzen du: «Hizkuntza gogortzeaz gain, ezkortasuna eta etsipena zerien poemei». Etxanizek, gainera, bira horren klabe bat identifikatzen du (2011: 83): «*Urrats desbideratuak* liburuko poemetan existentzialismoaren eraginak indarrean jarraitzen du, baina jadanik ez da poetak aintzat hartzen duen ikuspuntu bakarra; beste filosofo baten esanak ere badarabiltza orain buruan Letek, Nietzsche-renak». Jose Angel Irigarayren irakurketak ere lerro horri eusten dio. Hain zuzen, Irigarayk (2011: 16) adierazten du, balizko esperantzak hondaturik, nihilismora iritsi zela Lete, eta ezkortasun nietzschetarrak eta etsipenaz ere mintzo da.

Adituek seinalatu duten enuntziatio aldaketa horren dimentsioaz ohartzeko, beharrezkoa da *Urrats desbideratuak* makrotestu⁶ gisa irakurtzea, tematikoki eta estilistikoki poemek duten jostura estua azalerraz, eta azpimarratuz bildumaren osotasunak duen garrantzia.

Tonu etsia da liburua hasieratik bukaerara markatzen duena. Ez dago ihes egiterik, eta etsipena nagusitzen da, gutxienez, hiru zentzutan. Alde batetik, poetaren lanaren antzutasuna dago. Letek berak maiz esan zuen bezala, hitzek ezin

Errealitate berriak utopiak irentsi ahala, eta 60 eta 70etako ametsak gainbehera etorri zirelarik, *desengainua* nagusitu zen eta poesia sozialarena bezalako hizkera poetiko ameskoiek zentzua galdu zuten

dute deus erredimitu. Hain zuzen, hitzaren eta existentziaren arteko arrakalarekin borrokan aritu zen beti Lete, eta bizitzaren une askotan izan zituen sormen krisiak. *Urrats desbideratuak* liburuaren garaian, dagoeneko kantagintza utzita, ematen du poesiak ere ez duela Lete kontsolatzen. *Epilogo*a poemak argi esaten du: «Emoziorik sorrerazten ez duen hainbeste poemaz asperturik zapata bustiak pasilloan uzten ditut, gaua beltz eta gorria da...». Hurrengo hamar urteetan, ez zuen poesiarik argitaratuko.

Beste alde batetik, etsipenaren dimentsio existentziala dago. Orduen gurgila ez da gelditzen, eta gu, ezinbestean, bizitzarekin borrokan ari gara. Hau da etsipenaren maila existentziala: «Izenik gabeko lurretatik ez zera inoiz itzuliko»; «Hitz, sentipen eta keinuz itzuli nahi izan diot baikortasunari bere armonia hautsia, eta basamortu huts batetara aurkitu naiz herbesteratua»; «Zama hartu eta aurrera jarraituz irteerarik gabeko ibilbidetan, erantzunik gabeko gau itsuak beste egunsenti zikinago bat halabeharrez erdi dezan»; «Denbora haundi batenak xautzen ditut apurrak, xautzen zentzugabe oreka galdurik». Poeta bakarrik ikusten dugu, irteerarik ez duen bidean galdua, basamortuan erbesteratua.

Etsipenaren azken dimentsioa politiko eta soziala da. Kasu honetan, Leteren kokagunea Euskal Herria da, eta lehen plano hartzen du horrek bizi duen egoera politikoak. Poeta, berriz, etsiak jota dago bere haurrideak ematen ari diren urrats desbideratuekin: «Herri mixerablea zekenen herria makurtasuna oihuz aldarrikaturik»; «Behin bizi behar eta eremu latz hontan gizeraile sutsuen lurralde eroan, gorrotoa ikusiz begietan pizten haizkorak anaiantzat zorrotz direnean»; «Bizitza ebatsiko didazue ukazio ankerraren arma koldarrekin»; «Zergatik oraindik ere itxaropenaz mintza? Zergatik eta zertarako solas zaharkituak berriztatu? Hain azkar ahaztu ote zaizkigu erenegun guztietako erailketen oihartzunak?».

Liburuak, azaletik bertatik, irteerarik ez duen labirinto batean sartzeraz goazela iradokitzen digu: hosto artean, Danteren figura zutitua ageri da, atzera –irakurleoi– errezeloz

bezala begira. Melankoliazkoa izan daiteke begirada, baina baita mesfidatia ere. Irudiaren jatorria Gustave Doréren ilustrazio bat da, eta, zehazki, *Commedia*-ren lehen kantuko une bat irudikatzen du, Dantek Virgilio topatuko duen unearen aurrekoa. Irudiko baso itxiak, zuhaitzak sendo eta sustraiak bihurri, bide ilun eta galgarria ekartzen du gogora. Iduri luke abisu ematen digula: 1980ko Euskal Herrian sartzera zoaz, maitasunak eta bakeak, jainkoek eta zuzentasunak abandonatutako lurraldean; utzi atean esperantza oro.

Lehen poematik, Letek ibiltari baten ondoan jartzen du irakurlea, eta abiarazten «izenik gabeko lurretaruntz». Erromes etsi baten eskutik goaz orriak pasa ahala, eta, poemaz poema, euskaldunen akatsak, geure pauso okertuak seinalatzen dizkigu. Dantek bere Florentzia maite gorrotatuarekin egin zuen bezala, gure poetak teogonia partikular bat osatzen du Euskal Herriarekin. Mailaz maila, espiral itogarrian, euskal infernuaren egoitzak seinalatzen ari zaigu: errukirik eza, posesio nahiak, elkarrekiko bekaizkeria, senideen arteko gerra... Eta okerreña da erromesa ez dela inora iristen: ez dago hiri aurkiturik ibilbidearen amaieran, soilik lerroz lerro harra-patzen gaituen basamortua, lur eremua.

Bernardo Atxagaren *Etiopia*-k, 1978an, bazeukan zerbait danteskotik, baina Leteren poemategia, hiru urte geroago, are makabroagoa da, iluna eta infernala. Atxagak distopia bat eratu zuen *Etiopia*-n; amaieran, ordea, bazegoen irteera moduko bat, hiri desiratu bat, etorkizunera proiektatzen zen amets bat, aukera bat. 1981ean, Leteren liburuak ez du irtenbiderik postulatzen.

Ez alferrik, azken uneko kondena baten onarpena bailitzan, epilogoaren aurretik dago *Aberria, orain* poema (1981: 77):

Eta aberria, orain
lotsaldi eta erorka guzien izendapen zait:
atari horretatik begiratu ditut egunsentiak
gertakizun harrigarriei alferrik itxoinaz.
Hemen, atzo amorratuak eta gaurtasun herabeak
behartu dizkidate gizakoi orooren pasarte arruntak.

Hemen, nire urratsek laberinto moldaezina irun dute
ilunabar erraustueta
biarraren emaitza
etsiperatuki antsiatu dugularik.
Hemen, nire itzala ororen itzal zehazgabea
arras galduko dela onartu behar izan dut.
Ez gaitu maitasunak batzen, ikara larriak baizik.
Horregatik natzaio agian leial aberri dohakabe honi.

Itxaron ditu poetak gertakizun harrigarriak, antsiatu biharren emaitza argitsuak, baina itzala nagusitu da hemen. Hala esan zion Letek Eugenio Ibarzabali, 1978ko elkarrizketan: denek espero zuten, demokraziak bidea egin aha-

Trantsizioak markaturiko
sortzaileez eta obrez ari
garela, sakonago ikertu
beharra dago euskal
gizartearen egoera
historiko eta kulturalak
belaunaldi honetako
norbanakoengan eta
euren obretan nola
eragin zuen

la, mugimendu bateratzaileak sortzea, hobeto elkar ulertzea, zenbait proiektu errazago gauzatu ahal izatea...⁷

Baina ez zen, Leteren begietan, halakorik gertatu. Minotauroa Kretatik Euskal Herrira aldatu bailitzan, labirintoak jendea irensteari ekin zion. Labirinto hori irudikatzen du *Urrats desbideratuak* den kantutu itogarriak: utopiarik gabeko egoera bat, irteerarik gabeko euskal labirintoa. Esparru hartan katigatuta zeuden, «ikara larriak» batuta, euskaldunak; labirinto hartan harrapatuta, aberri dohakabeari beti leial, Lete. Eta 80etan handik irte ten saiatu bazen ere, Leteren ahaleginek ez zuten Ikaroren hegaldiaren altuerarik hartu...

Hipotesi gisa

Trantsizioak markaturiko sortzaileez eta obrez ari garela, sakonago ikertu beharra dago euskal gizartearen egoera historiko eta kulturalak belaunaldi honetako norbanakoengan eta euren

obretan nola eragin zuen. Izan ere, aipatu ditugun Lete, Artze, Iriondo, Laboa eta beste hainbaten ibilbideek elementu komunak erakusten dituzte: esperimentalismo eta abangoardietan kokatu ziren gaztaroan, eta, euren adierazpen artistikoen bidez, ikono publiko esanguratsu bihurtu ziren; gero, ordea, hondoa jotzera iritsi ziren norbanako horietariko asko, eta historiaren eta euren indibidualtasunaren arteko etena hain izan zen handia, ezen handik aurrera euren azalean pairatu baitzuten garai hartako desengainuaren ordain tragikoa. Eta azalarena ez da metafora huts, David Beorlegik (2016: 71) aktibisten inguruan idatzi duena zabaldu bailiteke, seguru asko, kultur eremuan jardun zuten subjektuengana ere:

Aktibistentzat, [iraultza edo utopia] inoiz baino hurbilago egon zen, inoiz baino ukigarriagoa eta errealaagoa izan zen, eta aukera hori desagertu izanak orbain sakonak utziko zizkien, luzaroen markatuz gorputzak, eta herrestan eramango zituen iraganeko itxaropen guztiak. (Garazi Ugaldek itzulia, ingelesetik).

Beharbada, eta hau da hipotesi gisa iradoki nahi duguna, belaunaldi horrek gerora –80ko hamarkadaren amaieratik aurrera eta, bereziki, 90etan– bereganatutako zenbait jarrera eta ildo estetiko trantsizio garaiko gertakariak sortzaile horiengan eragin zituzten zauriak sendatzen saiatzeko erantzunak dira. Hala irakur daiteke Leteren obra, zeinetan poetak beste ahots bat bilatu zuen 90etan: ahots poetiko berritu bat, argitasunari eusten lagunduko ziona bere saminen iluntasunean.

Azken hitza: nora ihes?

Gorago iradoki bezala, Bernardo Atxagaren *Etiopia*-rekin batera, trantsizioaren lekukotasun poetiko garrantzitsua da *Urrats desbideratuak*. Gorrotoak eta etsipenak zikindutako herri baten kolorea dauka poemategiak. Leteren hizkera poetikoak modu paregabeen islatu zituen garai hartako bizipen eta emozio kolektibo nagusiak: ahots zauritu baten oihartzuna zen, haurrideei errealitate zaurgarria seinalatzen ziena; eta, emandako pausoen desbideratzea gogor salatzen

zuen gisa berean, aldarrikatzen zuen inoiz urratuko ez zen leialtasun pertsonala.

Liburuak «ihes betea» desira gisa irudikatu arren, *Aberria, orain* poemak letania baten pare errepikatzen du hemen, hemen, hemen... Hain zuzen, ihes egin nahi eta ezin horrek markatu zituen urte haiek.

1979ko abuztuan, Argala dagoeneko erailda eta ETA uztea buruan zerabilela, Leteren *Euskalerra nerea* gogorarazten duen poema bat idatzi zuen Yoyesek bere egunerokoan; honela dio hasierak:

Herri nirea, ezin zaitut jada gehiago maite. Ezin zaitut gehiago maite. Badira, diote, hiltzen duten maitasunak. Maitasuna gorroto bihurtzen baita, eta horrek bai, horrek hiltzen du.⁸

Urrian, itolarria nagusitzen zaio eta zurrunbilotik irten nahi du:

Ezin dut nerbioekin burutu, oiuhu egin nahi nuke, oiuhu egin, negar egitea ez zait nahikoa, nire larritasuna oihukatu nahi nuke, gertatzen zaidana oihukatu, zerbaitetan sinetsi ahal izango banu otoitz egin nahiko nuke, zerbaitetan sinetsi, baina ezin dut, ezin dut burutu, irten egin behar dut honetatik, irten egin behar dut hemendik.⁹

Baina nola egin ihes Minotauroaren labirintotik?

Hamarkada baten ondoren, 1989an, lur eremu beretik, honela abesten zuen Andoni Basterretxeak, *Delirium Tremens* taldean (1989):

Hemen, dirudienez, denok badakigu zer egin. Bakoitzak bere aukera esaten du dela onena. Baina gauzek, hemen, berdin jarraitzen dute, eta ez dago antzik aldatuko direla, ez oraindik. Eta orduan zer? Nora ihes?

Ihesa zilegi ez, eta Xabier Letek poetizatzen –problematizatzen– jarraitu zuen, hizkera poetiko baikorragoak bilatuz, aberriaren bizipen kolektibo eraikitzaileagoak proposatuz. 80ko hamarkadaren amaieratik aurrera, trantsizioko hizkera poetiko etsiari buelta eman, eta beste behin berritu zuen bere burua poetak, azken egunera arte iraungo zion leialtasun berraurkitu bati atxikiz. 🍷

Oharrak

1. Artikulu hau IT 1047-16 (Eusko Jaurlaritza), US 17/10 (UPV/EHU) eta FFI2017-84342-P (Mineco) proiektuen barruan idatzia da.
2. Leteren ikuspegi etikoaz, ikus, halaber, Gurrutxaga (2020b).
3. *Muga*-n argitara emandako artikulua –prentsan argitara emandako beste artikulua askorekin batera– Perez Gazteluk eta Saez de Eguilazek editatutako *Zerbitzuko lanean. Lete kazetari, Lete prosagile* (2020) liburuan irakur daitezke.
4. «Yo siempre me he sentido, no sé por qué, no sé a qué se debe esto exactamente, pero me he sentido independiente, y sigo sintiéndome independiente» (Ibarzabalek jasoa, 2020: 64).
5. Judasen ebanjelioa *Ebanjelio Apokrifoa*k bilduman irakur daiteke (2008: 155-170).
6. Makrotestuaren ideia Maria Cortik, Cesare Segrek eta abarrek garatu zuten. Testu laburren bildumak –poema liburuak, ipuin liburuak, etab.– egitura osoaren zentzuari erreparatuz irakurtzeko erreminta teoriko interesgarria da. Kontzepzio horretan oinarrituko gara *Urrats desbideratuak*-i buruz aritzeko.
7. «Se decía que, cuando la situación cambiara, cuando se pudiera definir y organizar todo el espectro ideológico y político dentro de un contexto democrático con más facilidad y con libertad de expresión, pues todos teníamos el sueño de que se iban a producir movimientos convergentes, y de que el encuentro mutuo iba a ser mucho más fácil, de cara a trabajos y de cara a realizaciones» (Ibarzabalek jasoa, 2020: 91-92).
8. «Ya no puedo quererte más, Pueblo mío. No puedo quererte más. Hay amores que matan, dicen. Es que el amor puede convertirse en odio y éste sí mata» (2009: 95).
9. «Los nervios me pueden, querría gritar, gritar, no me basta con llorar, querría gritar mi angustia, lo que me pasa, querría rezar si pudiera creer en algo, creer en algo, pero no me es posible, todo me puede, tengo que salir de esto, tengo que salir de aquí» (*ibid.*: 101).

Bibliografia

- Agote, Gontzal (datarik gabe): 'Mikel Laboa. Biografia', *Badok* (<http://artxiboa.badok.eus>; azken kontsulta: 2020-09-26).
- Atxaga, Bernardo (1996): *Nueva Etiopía*, Madril, Detursa.
- Aurtenetxe, Aritz (2013): '1970. hamarkada, kontzertuak euskal zaleen bilgune. *Baga biga higa sentikaria* espektakulutik jaialdietara', *Musiker* 20, 327-341.
- Askoren artean (2008): *Ebanjelio Apokrifoa*k, Zornotza, Ibaizabal, *Erlijioen jakinduria* bilduma.

- Beorlegi, David (2016): *La experiencia del desencanto en el País Vasco (1976-1986): memoria, subjetividad y utopía*. Doktore tesia. EHU.
- Carbonell, Joaquín (2012): *Querido Labordeta*, Bartzelona, Ediciones B.
- Chueca, Josu (1999): '40 urte eta gero hau! Franco ondoko trantsizio politikoa Euskal Herrian', *Jakin* 113, 41-51.
- Delirium Tremens (1989): *Ikusi eta ikasi*, Iruñea, Oihuka.
- Estornes, Idoia (2013): *Cómo pudo pasarnos esto. Crónica de una chica de los sesenta*, Donostia, Erein.
- Etxaniz, Maider (2011): 'Existenzialismoaren ekarpena euskal literatura modernoan', in Joxe Azurmendi (arg.): *Filosofía eta poesía*, Donostia, *Jakin*, *Jakin Irakurgaiak* bilduma 43, 71-99.
- Gonzalez Katarain, Maria Dolores Yoyes (2009): *Yoyes, desde su ventana*, Irun, Alberdania.
- González Lucini, Fernando (2006): *Y la palabra se hizo música. La canción de autor en España*, I. liburukia, Madril, Iberoautor, Fundación autor.
- Gurrutxaga, Alex (2020a): *Xabier Lete. Aberriaren poeta kantaria*, Irun, Alberdania.
- (2020b): 'Kaliayev eta Antigona. Ohar zenbait Xabier Leteren ikuspegi etikoaz', in Askoren artean: *Urrats urratuak. Xabier Lete gogoan*, Donostia, Balea Zuria, 77-88.
- Ibarzabal, Eugenio (2016): *Días de ilusión y vértigo (1977-1987)*, Donostia, Erein.
- (2020): *Xabier Lete, de un tiempo, de un país*, Donostia, Erein.
- Irigaray, Jose Angel (2011): 'Xabier Lete, lore gorrien arteko poetika', *Hegats* 47, 11-24.
- Larrinaga, Josu (2016): *Euskal musika kosmikoak. Euskal musika popularra gizartearen isla eta aldatzailea*, Mungia, Baga Biga.
- Lete, Xabier (1968): *Egunetik egunera orduen gurpilean*, Bilbo, Cinsa.
- (1981): *Urrats desbideratuak*, Donostia, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- (2006): *Abestitzak eta poema kantatuak*, Donostia, Elkar.
- (2017): *Elurra ikusi dut*, Donostia, Elkar. Koldo Izagirrenen antologia.
- Ornoz, Belen (2000): *Gazteri berria, Kantagintza Berria*, Donostia, Erein.
- (2012): *JosAnton Artze 'Harzabal': inguruaren eragina poesiagintzan (1969-1979)*, Bilbo, EHU.
- Otaegi, Lourdes (2011): 'Estalitako egia esanezinen poesia', *Hegats* 47, 25-37.
- Perez Gaztelu, Elixabete; Saez de Eguilaz, Haizea (argk.) (2020): *Zerbitzuko lanean. Lete kazetari, Lete prosagile*, Oiartzun, Oiartzungo Udala.
- Sanchez, Maribel (1993): 'Leteren poetika', in Askoren artean: *Gaurko poesia*, Bilbo, Labayru Ikastegia, 95-127.
- Zulaika, Joseba (2014): *Vieja luna de Bilbao. Crónicas de mi generación*, Donostia, Nerea.